



## Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

**Faiq Ələkbərli**  
dosent, fəlsəfə üzrə  
fəlsəfə doktoru

I Yazı

*Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863/65-1934) Tiflisdə anadan olmuş, ilk təhsilini I Tiflis Gimnaziyasında alıb və Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Topçubaşov iş fəaliyyətinə Tiflisdə hüquqşünas, vəkil kimi başlamış və Tiflis geodeziya məktəbində hüquqdan dərs demişdir.*

*O, 1896-cı ildə Bakıya gələrək vəkillik məsləhinə davam etmiş, eyni zamanda "Kaspi" qəzetində çalışmış, bir müddət onun redaktoru da olmuşdur. 1-ci Dövlət Dumasına millət vəkili seçilən Topçubaşov "Müsəlman fraksiyası"nın rəhbəri olmuş, Dumanın qısa bir zaman sonra buraxılmasına etiraz edərək "Vıborq müərciatnaməsi"ni (1906-cı il iyulun 9-10) imzalamışdır. Vıborq bəyannaməsinə imza atdığına görə bir müddət həbsdə həyatı yaşayan Topçubaşov 1905-1907-ci illərdə mövcud olmuş "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" Partiyasının da sədri seçilmişdir.*

1918-ci ilin dekabrından fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin sədri seçilən Topçubaşov Versal üçlü konfransında iştirak etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi əvvəlcə Türkiyəyə, oradan da Fransaya getmişdi. Məhz Topçubaşov və onun silahdaşlarının əməyi sayəsində də Müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasının 1920-ci ilin yanvarın 11-də keçirilən iclasında Azərbaycan onlar tərəfindən de-fakto tanınmışdı.

Ancaq 27 aprel faciəsindən sonra Vətənə dönə bilməyən Topçubaşov Cümhuriyyət liderlərindən biri kimi milli azadlıq uğrunda mübarizəni Parisdə aparmışdır. O, 1934-cü ilin noyabrında Parisdə vəfat etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qərbçilikdən çıxış edən yeniləşmə tərəfdarları milli liberalistlər olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə və b. qərbçilik, avropalaşmaq ideyaları milli-dini ideyaların müqayisəsi zamanı, üstünlüyü türkçülüyə və islamçılığa verirdilərsə, ancaq onlardan fərqli olaraq milli liberalizmin nümayəndəsi kimi Əlimərdan bəy daha çox liberal-demokratik mövqedən çıxış etmişdir. Deməli, Ə. Topçubaşov nə Ə. Ağaoğlu kimi "islam millətçiliyi"ni, nə də Ə. Hüseynzadə kimi "Osmanlı türkçülü-yü"nü əsas ideya kimi qəbul etmişdir. Topçubaşov bu iki ideyanı ideallaşdırmaqdan yan qaçaraq, daha çox diqqəti liberal-demokratik dəyərlərə, o cümlədən Rusiya türklərinin birliyinə və onların milli-mədəni muxtariyyətinə yönəl-

*təbliği etdiyi zaman, "milli liberalist" Ə. Topçubaşov "Rusiya müsəlmanlarının birliyi" devisi altında, daha çox Azərbaycan türk xalqının milli-mədəni muxtariyyəti üçün çalışmışdır.*

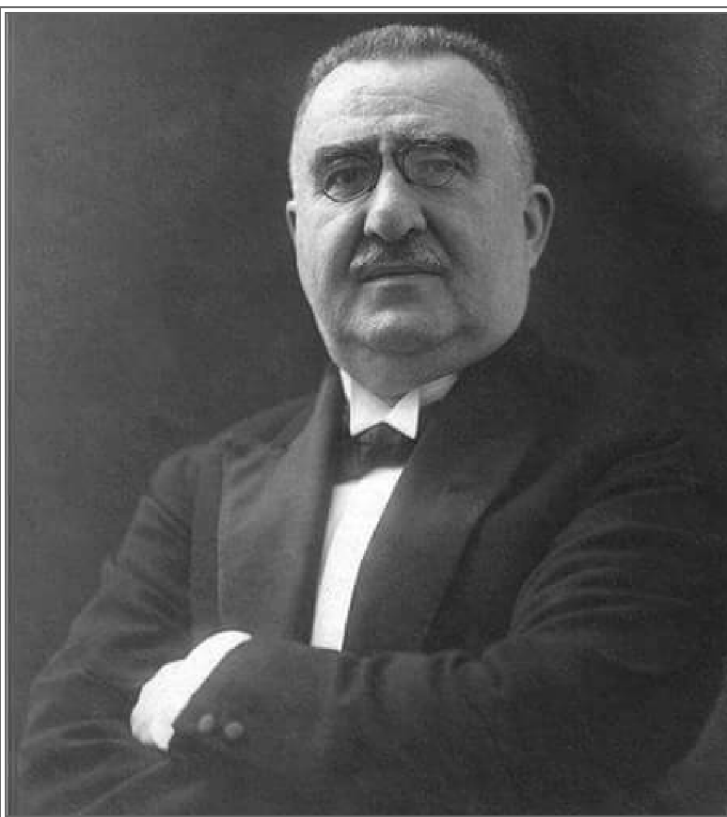
Sovet ədəbiyyatında da etiraf olunurdu ki, "XIX əsrin axırlarında - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan burjuaziyasının hələ öz siyasi partiyası yox idi və yerli panislamistlər öz ideoloqları Əhməd bəy Ağayev və Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla H.Z. Tağıyev tərəfindən alınan "Kaspi" qəzeti ətrafında toplaşmış, onun səhifələrində öz baxışlarını təbliğ edir-

layihəsində (1905) iştirakı da diqqətə cəlb edir. Bu layihəyə görə, türklərə-müsəlmanlara da ruslarla eyni siyasi, mədəni, dini hüquq verilməli, onlara aid bütün məhdudiyətlər aradan qaldırılmalıdır: "Rusiyada seçkilər əsasında təsis olunacaq qanunverici məclislərin, idarə müəssisələrinin hamısında azad şəkildə seçilmiş müsəlman nümayəndələri ruslarla eyni hüquqa malik olmalıdırlar; müsəlmanlara öz problemlərini həll etmək ixtiyarı verilməlidir". 8 Bir sözlə, layihədə Qafqazda yerli idarələrin yaradılması və onların müstəqil olması, Qafqaz müsəlmanlarının

larda yerli adamlar əlbəttə, çox xeyir verəcəklər və biz əminik ki, görülən işlərdə Qafqaz xalqlarının nümayəndələrinin səsi eşidiləcək, ona xüsusi diqqət yetiriləcəkdir".

1-ci Dövlət Dumasında "Müsəlman fraksiyası"nın rəhbəri olan Ə. Topçubaşov "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" Partiyasının (Y. Akçura yazır ki, bu qurumun "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" adlanması, o zaman türk ellərinə ortaq adın tapılmaması ilə bağlı olmuş və məcburiyyətdən "müsəlman" anlayışına müraciət edilmişdir) yaranmasında fəal iştirak etməklə yanaşı, bu siyasi təşkilatın

# Əlimərdan bəy Topçubaşovun dünyagörüşündə maarifçilik və azərbaycançılıq



mişdir. Başqa sözlə, milli liberalistlər islamçılıqdan və türkçülükdən çox cəmiyyətin yeniləşməsi, Qərbin-Avropanın mütərəqqi mədəniyyətinin mənimsənilməsi məsələlərinə diqqət yetirmişlər. Ancaq milli liberalistlər islamçılıq və türkçülükdə ifrata varmadıqları kimi, qərbçilik və avropaçılıq məsələlərində də radikal mövqedən çıxış etməmişlər. Belə ki, milli liberalistlər türk-müsəlman xalqlarının siyasi-ideoloji mənada vahid "islam birliyi" və "türk birliyi"ni real hesab etməklə yanaşı, birmənalı şəkildə Qərb mədəniyyətinin, Avropa dəyərlərinin müsəlman ölkələrində tətbiq olunmasını da qəbul edilməz saymışlar.

*Milli liberalistlərin Azərbaycan milli azadlıq hərəkatında roluna toxunan M. Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, Azərbaycan milli ideyası yaranana qədər, Azərbaycanda islamçılıqla ("İttihadi-İslam"la) yanaşı, ondan kənarında marksistlərə meyil göstərən radikal türk inqilabçıları (M. Ə. Rəsulzadə və b.) və kadetlərə rəğbət bəsləyən türk liberalistləri (Ə. Topçubaşov və b.) olmuşdur. 3 Rəsulzadə onu da qeyd edirdi ki, Rusiya türkləri arasında ilk dəfə milli-mədəni muxtariyyətdən və başqa hüquqlardan çıxış edən isə Ə. Topçubaşov olmuşdur. 4 Bu isə o deməkdir ki, H. Baykaranın da qeyd etdiyi kimi, həmin dövrdə "panislamist" Ə. Ağaoğlu geniş və dərin, teoretik şəkildə "islam millətçiliyi"ni, "pantürkist" Ə. Hüseynzadə turançılığı*

dilər". 6 Bəs bu baxışlar nədən ibarət idi? Sovet ədəbiyyatı bunu "panislamizm" və "pantürkizm" kimi qiymətləndirdiyi halda, türkçülü-yün ideoloqlarından Ziya Gökalp tamamilə əksinə fikirləşirdi. Onun

şəxsiyyət və ərazi toxunulmazlığı, türk dilində məktəblərin olması, fikir, söz, mətbuat azadlığı verilməsi tələb olunurdu. "Ümumi Milli haqq istəyi" adlı bu ərzi-halı Bakı Şəhər Dumasının qərarı ilə çar hökumətinin Nazirlər Kabinetinin sədrinə və yenidən yaradılmış Qafqaz canişinliyinə seçilmiş nümayəndə heyəti vasitəsilə göndərmişdilər.

"Kaspi" qəzetində nəşr olunan "Qafqaz canişinliyi" (1905) məqaləsində inqilabın başlanması ilə Qafqaz canişinliyinin bərpa edilməsinə etiraz olaraq Topçubaşov qeyd edirdi ki, azadlıq hərəkatında ömrünü başa vurmuş idarəetmə formalarına qayıdış ola bilməz. O yazır: "Bizim şovinistlər qafqazlıların seperatizm, millətçi və sair meyillərini "urbi et orbi" kimi qələmə verərək imkan düşən kimi konsullara müraciət edərək Qafqaz diyarına xüsusi ciddi rejim tətbiq olunmasını tələb edirdilər. Qafqazda yaradılan canişinliyin məqsədinin bu cür "izah edilməsi, təbii ki, mədəni inkişaf yoluna yaxın vaxtlarda qədəm qoymuş diyarımızın taleyi bərədə ciddi narahatlıqlar doğurmaya bilməzdi". 9 Ancaq o ümid edirdi ki, "Qafqazda canişinlik bizim diyarı təcrid etmək və dövlət quruluşu, dövlət qaydaları bərədə sənədlərdən irə-

nizamnaməsini, proqramını şəxsən hazırlamışdır. Topçubaşov tərəfindən hazırlanan proqramda məhkəmə, siyasi məqsədlər, fəhlə məsələləri, məhəlli muxtariyyət, dini qaydalar, maliyyə işləri, dövlət quruluşu öz əksini tapmışdır. Ə. Topçubaşovun hazırladığı və qurultaya təqdim etdiyi bu proqramda açıq şəkildə yazılır ki, "İttifaq"ın siyasi məqsədi Rusiya müsəlmanlarını əməli işdə birləşdirməkdir. Rusiyanın dövlət quruluşunu Konstitusiyalı monarxiya kimi görmək istəyən Topçubaşov yazır ki, bu idarə üsulunda vəkillər monarxa nəzarət edərlər. Xalq vəkilləri isə, bir məclis - Dövlət Duması olmaqla, ümumi, gizli, bərabərlik prinsipi ilə seçiləcək, müsəlmanların vəkilləri əhalinin ümumi sayına mütənasib olacaqdır.

*Əhalinin sayına və ərazinin böyüklüyünə görə fərqlənən millətlərə məhəlli muxtariyyət verilməsi müəddəsinə irəli sürən Ə. Topçubaşov proqramın 34-35-ci maddələrində qeyd edir ki, vilayətə aid məsələlərin hamısı məhəlli muxtariyyət idarələrinin səlahiyyətlərinə görə, vilayət məclislərində müzakirə edildikdən sonra dövlətin icraiyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilməlidir. Vilayətdə hər hansı bir millət çoxluq təş-*

*Milli liberalistlərin Azərbaycan milli azadlıq hərəkatında roluna toxunan M. Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, Azərbaycanda islamçılıqla ("İttihadi-İslam"la) yanaşı, ondan kənarında marksistlərə meyil göstərən radikal türk inqilabçıları (M. Ə. Rəsulzadə və b.) və kadetlərə rəğbət bəsləyən türk liberalistləri (Ə. Topçubaşov və b.) olmuşdur. 3 Rəsulzadə onu da qeyd edirdi ki, Rusiya türkləri arasında ilk dəfə milli-mədəni muxtariyyətdən və başqa hüquqlardan çıxış edən isə Ə. Topçubaşov olmuşdur. 4 Bu isə o deməkdir ki, H. Baykaranın da qeyd etdiyi kimi, həmin dövrdə "panislamist" Ə. Ağaoğlu geniş və dərin, teoretik şəkildə "islam millətçiliyi"ni, "pantürkist" Ə. Hüseynzadə turançılığı təbliğ etdiyi zaman, "milli liberalist" Ə. Topçubaşov "Rusiya müsəlmanlarının birliyi" devisi altında, daha çox Azərbaycan türk xalqının milli-mədəni muxtariyyəti üçün çalışmışdır*

fikirincə, həmin dövrdə Ə. Topçubaşov və onun digər iki silahdaşı Ə. Ağaoğlu ilə Ə. Hüseynzadə mütərəqqi ruhlu islamçılıq və türklük uğrunda çalışmışlar: "Bu vaxt (1905-1906-cı illər nəzərdə tutulur - F. Ə.) Hüseynzadə Əli bəy İstanbultan və Ağaoğlu Əhməd bəy Parisdən Bakıya gəlmiş və orada fikir savaşı üçün əl-ələ vermişdilər. Topçubaşov da bunlara qoşuldu. Bu üç şəxs orada o zamana qədər hakim olan sünnilik və şiəlik anlaşılmazlıqlarını ortadan qaldıraraq türklük və islamlıq fikirləri ətrafında bütün azərbaycanlıları toplamağa çalışdılar".

"Kaspi", "Həyat" və başqa qəzetlərdə Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə edən Topçubaşovun "Ümummilli haqq istəyi"

li gələn bütün nemətlərin Qafqaza şamil edilməməsi məqsədilə yaradılmamışdır. Əksinə, bu canişinlik bizim diyara imkan verəcəkdir ki, Rusiyanın daxili vilayətləri ilə müqayisədə heç bir məsələdə kənarında qalmayaq. Yeni idarə üsulu yalnız bu şərtlə diyarda tam əmin-amanlıq bərqərar olmasına, onun mədəni, maarifçilik və ictimai tələbatının ödənilməsinə şərait yarada bilər". 10 O qeyd edirdi ki, Qafqazın Rusiyanın daxili hissələri ilə bərabər hüquqlara malik olmasının ədalətli və zəruri olması göz qabağındadır: "Rusiyanın başqa yerlərində olduğu kimi, Qafqazda keçiriləcək islahat-

*ki edərsə bu vilayətin idarələrində həmin millətin dili ümumi dil olmalıdır. Rus dili isə ümumdövlət dili olmaq şərti ilə mərkəzi idarələrdə, dəniz və quru qoşunlarında işlədilməlidir. Proqramın 36-cı maddəsində isə Topçubaşov yazır: "Bütün xalqlar mədəni, siyasi hüquq baxımından bərabər olmaqla yanaşı, dövlətin əsas qanunları xalqların hamısını mədəni hüquqlarla təmin etməlidir, yəni hər dildə və hər məhəlli dialektlə danışmaq, məktəb, mədrəsələr inşa etmək, uşaqları tərbiyə etmək, dil və ədəbiyyat cəmiyyətləri, müəssisələri yaratmaq xüsusiyyətləri millətlərin hər birinə tam azadlıq verilir".*

**Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur**